Кустова Ю. А. Методичні засоби дослідження моральної самосвідомості підлітків / Ю. А. Кустова // Актуальні проблеми практичної психології в системі освіти: Зб. наук. праць. – Херсон: Персей, 2002. – С. 127 – 130.

Кустова Ю.А.

МЕТОДИЧНІ ЗАСОБИ ДОСЛІДЖЕННЯ МОРАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ПІДЛІТКІВ

Підлітковий вік характеризується стрімким нарощуванням знань і умінь, відкриттям «Я», формуванням активних соціальних позицій. Становлення «Я» підлітка супроводжується інтенсивним процесом засвоєння соціальних норм, у тому числі й моральних, що відбивають рівень розвитку особистості та характеризують зміст її моральної самосвідомості.

Вивчення моральної самосвідомості має важливе практичне значення, тому що знання закономірностей становлення її основних компонентів й мехізмів розвитку дозволить адекватно структурувати неузгодження у системі моральних знань і почуттів підлітків, а також розвивати їх здатність до моральної рефлексії.

Відповідно наукових позицій ряду сучасних спеціалістів з проблеми морального розвитку дитини (М.Й. Боришевський, 1986; Б.С. Братусь, 1991; Бех І.Д., 1998, 2000), структура моральної самосвідомості, яка містить три основних компоненти: когнітивний, емоційний і поведінковий, має свою специфіку. Так, до когнітивного компонента відносять знання особистості про моральні поняття, норми, сукупність її моральних переконань, а також моральну рефлексію. Емоційний компонент містить у собі багату палітру емоційних переживань, а саме емпатію як здатність до емоційного резонування на іншого, моральні почуття та систему моральних цінностей. До третього компоненту - поведінкового входять механізми моральної саморегуляції, що визначають становлення моральної поведінки підлітків.

У процесі проведеного нами пілотажного дослідження був апробований комплекс діагностичних методів, за допомогою яких вивчалися особливості розвитку компонентів самосвідомості особистості підлітка. Кожна відібрана

методика відповідала критеріям вірогідності та валідності, що були перевірені як у попередніх дослідженнях їх авторів, так і в процесі здійсненої нами апробації.

Арсенал методичних засобів, що допомогав вивчити когнітивні аспекти моральної самосвідомості, був створений з наступних: методика "Вивчення особистісної рефлексії й інтроспекції"; методика «Хто Я? -20 суджень»; методика «Моє розуміння особистісних якостей людини».

Становлення моральної самосвідомості особистості підлітка визначається поступовим формуванням її когнітивних структур. Однією з головних умов інтеграції й диференціації "Я-концепції" підлітка є розвиток у нього механізмів особистісної рефлексії. З метою дослідження даного особистісного утворення нами була використана методика "Вивчення особистісної рефлексії та інтроспекції" апробована у дослідженнях І.Д. Звєрєвої, Л.Г. Коваля, П.Ф. Фролова [3]. Цей методичний засіб являє собою проективний опитувальник, зміст якого утворюють судження, перша частина котрих розкриває особливості розвитку феномену рефлексії, друга – інтроспекції. Зміст першої частини дозволяє визначити здатність підлітка оцінити свої особистісні якості та взаємини з іншими людьми у різних життєвих ситуаціях. При цьому з'ясовується, як особистість цього віку орієнтується у суспільно-нормативних вимогах та власній системі цінностей. Ці судження також допомогають виявити ступінь розвитку моральних почуттів (сорому, провини, каяття та ін.) підлітка та його здатність зрозуміти як власні емоційні стани й мотиви поведінки, так і мотивацію дій та вчинків інших людей. Таке самопізнання актулізує здатність до децентрації – уміння побачити самого себе очима іншої людини. Друга частина дозволяє особистості зануритися у світ власних переживань, прагнень, почуттів, бажань та сприяє емоційно насиченому сприйняттю власного «Я». У підлітковому віці це виявляється через погляд підлітка на себе як на самототожну, ідентичну та унікальну особистість. Вказані процеси, утворюючи нерозривну єдність, сприяють зростанню особистісної рефлексії.

Методика «Хто Я? - 20 суджень» є модифікованим варіантом методики M.N.Kuhn, T. Mc. Partland, апробованої дослідженнями Л.А. Флегонтової, А.М.Прихожан, Н.І. Гуткіної та ін [6]. Відповідаючи на питання «Хто Я?», підліток

презентує себе у двадцятьох висловлюваннях і тим самим визначає ставлення до себе. Адже емоційно-ціннісне самоставлення є «ядерним» компонентом образу «Я» і виступає когнітивно-емоційною єдністю у структурі самосвідомості. На основі цієї методики можна виявити особливості самопрезентації підлітків, тобто установити рівень їх саморефлексії й зробити якісний аналіз не тільки емоційного, але й когнітивного компонента образу «Я». Методика також дозволяє виявити рольові позиції підлітка (учень, син, українець, людина та ін.), емоційне ставлення до отчуючих (батьків, учителів та друзів), моральні цінності й переконання, ставлення до обов'язків, уявлення про власну дорослість та самостійність, самооцінку, стійкі якості характеру, ставлення до однолітків протилежної статі, емоційні переживання та їх вплив на поведінку.

Важливо, що підлітки вже здатні оперувати узагальненими моральними категоріями, однак більшість з них відчувають труднощі щодо узгодження результатів вчинку з тими конкретними цілями й мотивами, що актуалізують їх моральні дії. Вони часто помиляються у рефлексивному аналізі особистісних якостей, особливо тих, котрі визначають їх взаємини з людьми. З метою установлення моральних утворень, які найчастіше зустрічаються в емпіричному досвіді підлітків, була використана методика «Моє розуміння особистісних якостей людини», що апробована у дослідженнях І.С. Булах [1]. За допомогою цієї методики виявляється уміння підлітків орієнтуватися в основних моральних поняттях (чесність, людяність, егоїзм, шляхетність, самолюбство, відповідальність, користолюбство, зрадництво, совість та ін.) та за їх моральною сутністю здійснювати відповідне диференціювання. Даний методичний засіб також дозволяє встановити здатність підлітка оперувати у міжособистісних взаєминах моральними поняттями, можливість узгоджувати змістовний контекст різних моральних суджень та відображати їх моральний смисл. До провідного поняття дається п'ять варіантів змістовних суджень, за якими приховується сутність того чи іншого морального терміну. З цих п'яти треба відібрати те, яке й визначає змістовно-смислове навантаження саме провідного (для певної сукупності) поняття. Отже, підлітки здійснюють вибір однієї з характеристик кожного морального поняття, що, на їх

думку, є найбільш правильною. Крім діагностичної функції, методика може використовуватися і як тренінговий метод самодослідження особистості підлітка.

Соціальна поведінка, котра заснована лише на раціональних уявленнях дитини про моральність, буде не досить стійкою, якщо не підкріплюється емоційними переживаннями. Завдяки розвитку емоційно-ціннісних ставлень особистості підлітка, соціально значущі норми, взаємини, спілкування й діяльність набувають особистісного сенсу.

У комплекс методичних засобів, на основі яких вивчався емоційний компонент моральної самосвідомості підлітка, було включено методики: «Виявлення домінуючих ціннісних орієнтацій», «Діагностика рівня емпатії», "Вивчення егоцентризму особистості", "Визначення відповідальності".

Особистісне самовизначення, що відбувається у підлітковому віці, здійснюється у сфері соціальних цінностей і являє собою активне визначення особистісної позиції відносно соціально значущих цінностей.

Методика "Виявлення домінуючих ціннісних орієнтацій" була запропонована фінською дослідницею Х. Ніємі і адаптована М.Р. Гінзбург [2]. Цей опитувальник утворюють сімнадцять суджень зі змістом ціннісних орієнтацій: альтруїстичних, суспільно-політичних, моральних, професійних, матеріальних, саморозвитку та ін. На його основі виявляється, на якому місці в ієрархічній піраміді цінностей знаходяться такі як: альтруїстичні, суспільно-політичні та моральні. Для досліджених, яким притаманні зазначені вище цінності, характерний високий рівень інтерналізації соціальних норм та вимог. Це також засвідчує те, що діти володіють певним ступенем моральних понять і знань, які набувають особистісного сенсу саме у цей віковий період.

Особлива роль у розвитку моральних почуттів підлітків належить вихованню у них емпатійних здібностей.

Для визначення особливостей емпатії використано методику «Діагностика рівня емпатії», що була апробована у дослідженнях І.М. Юсупова [4]. Текст опитувальника складається з тверджень, на основі яких визначається здатність до емоційної чуйності відносно переживань інших людей. На основі цієї методики

можна визначити наступні параметри: а) особистісні якості - толерантність, безкорисливість, уважність, самокритику, сентиментальність; б) моральні дії та вчинки - уміння побачити себе на місці іншого; подивитись очима іншого на складну ситуацію та підтримати його у важку хвилину; прагнення зрозуміти мотиви поведінки іншої людини; здатність до безоцінного вислуховування людини як спосіб полегшення її страждань; в) моральні почуття - сором, вину, каяття, емоційну єдність з близькими, адекватну самооцінку, почуття відповідальності, сумлінність; г) дбайливе ставлення до рослинного й тваринного світу - любов, турботу, бажання їх захистити.

Методика "Вивчення егоцентризму особистості", презентована й перевірена на валідність у дослідженнях І.Д. Звєрєвої, Л.Г. Коваля, П.Ф. Фролова [3]. Вона дає можливість установити міру вираження індексу егоцентризму. На основі результатів дослідження можна визначити індекси егоцентризму, діапозон яких розмежовує підлітків між високим проявом цього психогенного утворення та низьким. Лише на полюсі низького індексу егоцентризму в підлітків досить вірогідними стають децентричні поведінкові прояви: прагнення зрозуміти іншу людину, здатність прийняти точку зору іншого, серйозне ставлення до знегод референтних осіб, толерантність до висловлювань і поведінки оточуючих, повага і тактовність до співрозмовника. При цьому індекс егоцентризму визначають за кількістю речень, у яких є займенник першої особи однини та утворені від нього присвійні і власні займенники («свій», «мені», «мій», «моїх» і т.п). Враховуються незакінчені судження, у яких містяться ці займенники, а також судження, у яких є дієслівна форма першої особи.

Методика "Визначення відповідальності", розроблена й адаптована М.А.Осташевою [5], спрямована на визначення у підлітків провідного особистісного утворення морально-духовної самосвідомості - соціальної відповідальності. Вона дозволяє встановити ступінь розвитку структурних показників цього утворення: дисциплінарну відповідальність, відповідальність за себе і відповідальність за інших у міжособистісних взаємодіях підлітків та визначити структуру і динаміку її становлення. Перша складова цієї структури - "дисциплінарна відповідальність"

визначає нормативно-ціннісне ставлення підлітка до суспільно значущих справ, його соціальну позицію щодо виконання запроваджених учителями правил та вимог, особливості нормативної поведінки, ступінь самостійності та ініціативи при досягненні мети діяльності. Друга складова "відповідальність за себе" дозволяє виявити відповідальне ставлення підлітка до доручень, виконання власних обов'язків й розуміння необхідності їх використання у міжособистісних взаєминах. Третя складова "відповідальність за іншого" виявляє особистісну причетність підлітка до міжособистісних взаємин, готовність брати на себе відповідальність за дії всієї групи (класу), здатність критично оцінювати свою поведінку у соціальному просторі серед однолітків та дорослих.

Загалом апробація і аналіз результатів використання методів дослідження моральної самосвідомості дозволяють зробити висновок про доцільність їх застосування не тільки в нашому досліджені, але й у всіх тих, які охоплюють питання розвитку моральної поведінки у підлітковому віці.

Література

1. Булах І.С. Нівелювання превентивних бар'єрів у процесі особистісної психодіагностики підлітків// Психологія. Зб. наук. пр. випуск 3(6).- С.153-160.

2.Гинзбург М.Р., Копеел Л.В. Некоторые аспекты личностного самоопределения учащихся старших классов / Психологические средства выявления особенностей личностного развития подростков и юношества: Сб. науч. тр. /Редкол.: Д.И. Фельдштейн (отв. редактор) и др. - М.: Изд. АПН СССР,1990. - С.104-115.

3.Звєрєва І.Д., Коваль Л.Г., Фролов П.Д. Діагностика моральної вихованості школярів: Метод. посібник. - К.: ІСДО,1995. - 156 с.

4.Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. - СПб: Изд. «Питер», 2000. - 512 с.

5.Осташева М.А. Диагностика ответственности подростков.// Психологические средства выявления особенностей личностного развития подростков и юношества: Сб. науч. тр. /Редкол.: Д.И. Фельдштейн (отв. редактор) и др.- М.: Изд. АПН СССР,1990. - С. 61-70.

6. Флегонтова Л.А. Методика исследования возрастной динамики образа «Я» в подростковом возрасте. // Психологические средства выявления особенностей

личностного развития подростков и юношества: Сб. науч. тр. /Редкол.: Д.И.Фельдштейн (отв. редактор) и др.- М.: Изд. АПН СССР, 1990. - С.123-131.